

Теорія держави і права

Посібник для підготовки до державних іспитів

За загальною редакцією *О. В. Петришина*

4-те видання, доповнене і змінене

Харків
«Право»
2015

УДК 340.12(0.75)

ББК 67.0я7

Т33

Теорія держави і права : посіб. для підгот. до держ. іспитів / Т33 Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г. О. Христова ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 4-те вид., допов. і змін. – Х. : Право, 2015. – 204 с.

ISBN 978-966-458-827-7

Посібник містить перелік питань, що виносяться на державний іспит з теорії держави і права у 2014/15 навчальному році, та найбільш важливу інформацію, яку необхідно висвітлити у відповіді, зокрема, визначення понять державно-правових явищ, їх головні ознаки та класифікації.

Посібник стане у пригоді студентам та курсантам юридичних навчальних закладів стаціонарної та заочної форм навчання, які складатимуть курсовий екзамен з теорії держави і права.

УДК 340.12(0.75)

ББК 67.0я7

© Лук'янов Д. В., Погребняк С. П.,
Смородинський В. С., Христова Г. О.,
2015

© «Право», 2015

ISBN 978-966-458-827-7

Вступ

Посібник для підготовки до державного іспиту з теорії держави і права підготовлений викладачами кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Він призначений для допомоги студентам, які закінчують навчання за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр» та готуються для складання державного іспиту.

Державний іспит є формою підсумкової атестації та передбачає комплексну перевірку знань студентів, здобутих за час підготовки у вищому навчальному закладі. Він проводиться за білетами, затвердженими кафедрою, відповідно до навчальної програми з теорії держави і права.

У результаті вивчення теорії держави і права студенти повинні: знати стан основних проблем теорії держави і права, форми і функції держави і права, загальні засади правового регулювання суспільних відносин; розуміти сутність та основні властивості держави і права, роль та зміст принципів права, поняття норм права та їх відмінність від інших регуляторів суспільних відносин, структуру системи права і системи законодавства, поняття правової системи та зв'язки між її основними елементами; уміти правильно тлумачити і застосовувати правові норми і принципи, сприяти реалізації прав людини та верховенства права.

Посібник містить найбільш важливу інформацію з курсу теорії держави і права, що дозволяє у стислий термін повторити основні положення навчальної дисципліни. Проте це не виключає необхідності ознайомлення з кафедральним підручником з теорії держави і права, чинним законодавством та іншими матеріалами, необхідними для належної підготовки до державного іспиту.

При підготовці цього посібника враховані відповідні зміни у навчальній програмі, використані правові акти та наукові публікації, які з'явилися після виходу в 2012–2014 р. перших трьох видань.

Завідувач кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України

О. В. Петришин

1. Теорія держави і права: загальна характеристика

Теорія держави і права – це фундаментальна юридична наука, яка досліджує найбільш загальні закономірності і тенденції виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також формулює вихідні для юридичних наук поняття.

Риси теорії держави і права:

1) є *юридичною наукою*, оскільки вивчає юридичну дійсність як складову соціальної, формулює базові юридичні поняття;

2) є *загальною наукою*, оскільки визначає загальні закономірності та тенденції розвитку та функціонування юридичних явищ і процесів, досліджує лише найбільш істотні проблеми, важливі для юриспруденції в цілому;

3) виступає *синтетичною (інтегративною) наукою*, оскільки спирається не лише на власні наукові здобутки, а й на досягнення інших юридичних наук, узагальнює та синтезує їхні висновки;

4) є *методологічною наукою*, оскільки розробляє систему методів, які використовуються іншими юридичними науками при дослідженні ними їх власного предмета та вирішенні своїх завдань;

5) є *фундаментальною наукою*, оскільки досліджує найбільш глобальні, принципові проблеми держави і права, утворює методологічну і теоретичну базу юриспруденції. Сформульовані нею концептуальні положення призначені для застосування всіма або більшістю юридичних наук.

Предмет теорії держави і права – це найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ і процесів, а також вихідні для юридичної науки поняття.

Структура предмета теорії держави і права:

– найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку і функціонування юридичних явищ і процесів. Якщо юридичні закономірності є необхідними, постійними, істотними зв'язками, що виникають у правовій сфері, то юридичні тенденції мають вірогідний, менш стійкий характер;

– *система основних юридичних понять* (поняття права, держави, норми права, джерела права, закону, правовідносин, правової соціальної держави, прав людини та ін.).

Предмет теорії держави і права слід відрізнити від її *об'єкта*, яким виступає вся юридична дійсність, тобто сукупність усіх правових і державних явищ та процесів.

Функції теорії держави і права – це головні напрями її впливу на юридичну дійсність та розвиток інших юридичних наук.

Вирізняють *загальні функції теорії держави і права*, спільні для всіх юридичних наук, та *спеціальні (власні) функції*, які властиві тільки теорії держави і права та відображають її специфіку.

До **загальних функцій** теорії держави і права належать:

1) *пізнавальна функція*, спрямована на здобуття нових наукових знань;

2) *евристична функція*, яка полягає у встановленні нових закономірностей і тенденцій;

3) *функція наукового прогнозування*, що передбачає прогнозування шляхів подальшого розвитку держави і права та досягнення певних результатів;

4) *функція допомоги практиці*, яка полягає у наданні рекомендацій щодо вдосконалення державного механізму та національної правової системи;

5) *світоглядна функція*, що вказує на вплив теорії держави і права на формування у суспільстві належної правосвідомості, розвиток правової культури.

Спеціальні (власні) функції теорії держава і права включають:

1) *методологічну функцію* (вироблені теорією держави і права методи виступають методологічною основою для інших юридичних наук);

2) *інтеграційну функцію* (акумулює та систематизує висновки і здобутки інших юридичних наук);

3) *комунікативну функцію* (забезпечує обмін знаннями між юридичними науками, а також між юриспруденцією та іншими суспільними науками).

2. Місце теорії держави і права в системі юридичних наук

Система юридичних наук, побудована за предметом дослідження, включає такі *групи*:

1) **теоретичні юридичні науки**, які розкривають загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку та функціонування юридичної дійсності, розробляють фундаментальні юридичні поняття та категорії (*теорія держави і права, історія вчень про державу і право, порівняльне правознавство*; до них тяжіють такі міждисциплінарні дослідження юридичної дійсності, як *філософія права, соціологія права, юридична логіка та ін.*);

2) **історичні юридичні науки**, які розкривають закономірності державного і правового розвитку окремих країн світу (*історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн*);

3) **галузеві юридичні науки**, що досліджують відповідні галузі права (*науки конституційного права, адміністративного права, цивільного права, цивільного процесу, сімейного права, кримінального права, кримінального процесу та ін.*). До них тяжіють **міжгалузеві юридичні науки**, які виникають на стикові різних галузевих наук та мають комплексний характер (*науки господарського права, екологічного права тощо*);

4) **прикладні юридичні науки**, які досліджують питання, важливі для юридичної практики, спираючись при цьому на висновки та положення неюридичних наук, зокрема статистики, хімії, медицини (*кримінологія, криміналістика, правова статистика, судова бухгалтерія, судова медицина і психіатрія та ін.*);

5) **науки міжнародного права**, що включають *міжнародне публічне право та міжнародне приватне право*. В останній час активно розвивається наука європейського права.

Як фундаментальна, методологічна, узагальнююча наука, теорія держави і права посідає провідне місце в юриспруденції. У своїх дослідженнях вона спирається на досягнення інших дисциплін, систематизує та синтезує їх висновки з метою більш глибоких загально-теоретичних узагальнень, які, у свою чергу, використовуються цими

науками. Таким чином, між теорією держави і права та іншими юридичними науками існують *двосторонні зв'язки*.

Теорія держави і права тісно взаємодіє з ***теоретичними та історичними юридичними науками***. Особливість співвідношення теорії держави і права з *історією вчень про державу і право* полягає у тому, що остання відтворює історичний процес нагромадження наукових знань про державу і право, тоді як теорія вивчає результати цих пошуків у вигляді теоретичних узагальнень та формулює відповідні сучасні уявлення (зокрема, про право, правову систему, державу та ін.).

Теорія держави і права взаємодіє з *історією держави і права*, яка вивчає процес історичного розвитку державно-правової дійсності конкретних країн у хронологічному порядку. Остання забезпечує теорію держави і права історичним матеріалом, необхідним для вивчення її предмета. У свою чергу, теорія дає історії можливість спиратися на вироблені нею висновки та узагальнення, а також використовувати загальнотеоретичний понятійний апарат (тип держави і права, форма держави, джерело права, закон та ін.).

Теорія держави і права виступає теоретико-методологічною базою для ***групи галузевих юридичних наук***. Так, теорія держави і права:

- виробляє загальні для галузевих наук методи та принципи пізнання;
- формулює загальні для них поняття та категорії (закон, правопорушення, юридична відповідальність та ін.);
- розробляє загальні закономірності існування та розвитку юридичної дійсності, які конкретизуються галузевими науками;
- забезпечує перенесення досвіду однієї юридичної науки в інші науки;
- спираючись на емпіричний матеріал галузевих юридичних наук, узагальнює, оцінює, інтегрує їхні дані.

Теорія держави і права також невідривна від юридичної практики, різні форми та прояви якої безпосередньо вивчаються ***прикладними юридичними науками***, що обумовлює їхній двосторонній зв'язок.

Чимало актуальних проблем юриспруденції лежать на стику теорії та ***міжнародного публічного права*** (зобов'язання держави у сфері прав людини, співвідношення міжнародного та національного права, принципи права та ін.).

3. **Методологія і методи юридичної науки**

Методологія юридичної науки – це зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система методів (підходів, засобів та прийомів) пізнання юридичної дійсності.

Методологія юридичної науки є багаторівневою та складається з різних за своїм змістом та сферою застосування **методів пізнання держави і права** – способів вивчення юридичних явищ і процесів, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів.

Структура методології юриспруденції:

1) **філософські підходи до вивчення держави і права** – найбільш загальні принципи пізнання, що вироблені філософією та використовуються всіма науками. Розрізняють «класичні» методологічні підходи та світоглядні орієнтири, до яких належать діалектичний, метафізичний, матеріалістичний, ідеалістичний, та сучасні методологічні підходи (феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, антропологічний, комунікативний та ін.). Наприклад, діалектичний підхід виходить з того, що юридична дійсність перебуває у постійному розвитку; при її вивченні слід враховувати різноманітні зв'язки між ними та іншими суспільними сферами (економікою, політикою, релігією, культурою тощо). У свою чергу метафізичний підхід розглядає юридичні предмети і явища у статиці, як відсторонені від впливу інших чинників, що дає можливість краще з'ясувати їх специфічну сутність;

2) **загальнонаукові методи пізнання держави і права**, які використовуються всіма або більшістю наук, у тому числі – юриспруденцією, виступають конкретизацією філософських підходів до вивчення юридичної дійсності. До цього рівня методології належать:

– *логічний метод* (ґрунтується на використанні логічних прийомів (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, аналогія тощо) та логічних законів);

– *історичний (хронологічний) метод* (полягає у дослідженні держави і права, їх інститутів та процесів у тій послідовності, в якій вони виникали, розвивалися, змінювали один одного);

– *системний метод* (передбачає вивчення юридичних явищ та процесів як систем, зокрема, система права, правова система) включає

структурно-функціональний підхід, який дозволяє дослідити функціональні характеристики (функції права, держави, нормотворчості тощо);

3) *спеціальні методи вивчення юридичної дійсності*, які розроблені в межах конкретних наукових дисциплін та ґрунтуються на їх висновках. До них належать: *конкретно-соціологічні методи* (спостереження, опитування, анкетування, соціальний експеримент); *статистичний, кібернетичний, математичний, психологічний* та ін.;

4) *власні методи юриспруденції*, які розроблені та використовуються юридичною наукою, адаптовані під особливості її дослідження (наприклад, *формально-юридичний (догматичний)* та *порівняльно-правовий* методи).

Так, *формально-юридичний метод* дозволяє простежити взаємозв'язки між внутрішнім змістом і зовнішнім вираженням (формою) юридичних явищ та інститутів. Він полягає у використанні здобутків догми права, в логічній обробці норм права із застосуванням юридичної техніки. За їх допомогою окремі правові положення трансформуються в поняття, категорії та юридичні конструкції, здійснюється їх тлумачення, класифікація, типологізація.

Порівняльно-правовий метод дозволяє встановити схожість або розбіжність елементів юридичної дійсності. Він полягає у зіставленні правових систем в цілому або їх окремих інститутів з метою виявлення їх спільних рис та відмінностей.

══════ 4. Публічна влада та нормативне регулювання в первісному суспільстві

Первісне суспільство охоплює період від виникнення на Землі людини до утворення держави. Воно проходить у своєму розвитку *три етапи*: ранній етап – *праобщина* (стадія становлення); середній етап – *родова община* (стадія зрілості); пізній етап – *протоселянська община* (стадія розпаду).

Соціальна влада при первіснообщинному ладі існувала у формі *потестарної влади*, організована за *кровно-родинним* принципом, не знала майнових та соціальних відмінностей та державно-політичних

форм. Вона не була відокремлена від общини, ґрунтувалась насамперед на авторитеті. Її джерелом і носієм була вся община, а головним способом реалізації – первісне самоврядування. Первісній общині були притаманні певні **владні інститути, органи управління**: жерці, старійшини (рада старійшин), воєнні вожді (рада вождів), загальні збори дорослих членів роду.

До основних функцій публічної влади первісного суспільства належали: військова, організуюча, контрольна функції, а також функції розподілу суспільного продукту, підтримки порядку, покарання за порушення правил.

На пізніх етапах існування первісного ладу виникають **братства (фратрії), племена, союзи племен**. Організація племінної влади поступово відокремлюється від общини і утворює ієрархічну систему.

Для пізнього етапу первісного суспільства характерний такий тип соціальної влади, як **вождівство**. Вождь контролював перерозподіл важливих ресурсів, здійснював за допомогою апарату управління військові, релігійні, судові функції.

Упорядкування життя первісної общини здійснювалося за допомогою певних **соціальних норм**, на основі яких люди організовували спільну працю, розподіл продуктів, встановлювали процедури вирішення спорів, засади функціонування владних структур та ін. Нормативне регулювання первісної общини було спрямоване на забезпечення виживання людей у природному середовищі, підтримання згуртованості роду (племіні), надавало пріоритет колективним інтересам над особистими.

Соціальні норми первісного суспільства являли собою **мононорми** – єдині, недиференційовані правила поведінки, які передавалися через:

табу – незаперечні заборони на вчинення певних дій, порушення яких каралося найтяжчим покаранням та загрозою «гніву» надприродних сил;

ритуали й обряди – правила поведінки, в яких акцент робився на зовнішній формі їхнього виконання, яка була суворо канонізована та мала масовий характер;

міфи – перекази, розповіді про духів, богів, предків, які передавали інформацію про належну поведінку в тих чи інших ситуаціях.

Поступово відбувається **диференціація мононом**, на основі яких виокремлюються:

звичай – правила, які склалися протягом тривалого часу внаслідок їх багаторазового одноманітного повторення;

релігійні норми – правила, які регулюють відносини між людьми на основі їхніх первісних релігійних уявлень, ставлення до надприродних сил;

норми первісної моралі – правила, що ґрунтуються на первісних уявленнях про добро і зло, справедливість та ін.

У надрах первісного суспільства зароджуються *зачатки правових норм*. З розпадом первісного ладу загострюються соціальні конфлікти, втрачається єдність членів суспільства, існуючі норми перестають забезпечувати порядок та стабільність. Певна частина найбільш значущих соціальних норм первісної общини потребує спеціального захисту, що об'єктивно обумовлює виникнення права як особливого нормативного способу регулювання суспільних відносин.

===== 5. Загальні закономірності виникнення держави і права

Держава виникає внаслідок розпаду первісного ладу, поступового відокремлення від суспільства верстви вождів та наближених до них осіб, зосередження в їх руках управлінських функцій, владних ресурсів і соціальних привілеїв. **Перші держави** утворились на межі IV–III тис. до н.е. Їх формування відбувається під впливом економічних, соціальних, демографічних, природно-кліматичних, антропологічних, психологічних, релігійних та інших чинників.

Важливою **економічною передумовою** формування держави став перехід від економіки привласнення до виробничої економіки. Спеціалізація видів трудової діяльності (суспільний розподіл праці) привела до зростання її продуктивності. Поява надлишкового продукту уможливила утримання окремої групи людей, які виконують суспільно значущі владно-управлінські функції.

Одночасно відбуваються й значні **соціальні зміни**: з'являються нові форми організації сім'ї, майнове розшарування і соціальна диференці-

ація, активізуються контакти між общинами та родами. Спільне існування великої кількості людей у межах більш складного суспільства, збільшення його території породжує нові проблеми управління. Колишні методи, які працювали в умовах первісного ладу, втрачають свою ефективність. Унаслідок цього виникають нові, більш розвинуті форми й методи управління, з'являється потреба в організації управління на кількох рівнях, у виокремленні спеціальної групи управлінців, які мають відповідний досвід і здібності. Поступово ця нова організація влади отримує *суспільну легітимацію*, доводить свою перевагу.

Перехід від первісного ладу до держави *прискорювався* завоюваннями одних племен іншими, які супроводжувались збільшенням підконтрольного населення та території, зміцненням влади вождів.

Разом з формуванням держави виникає та утверджується як самостійний нормативний регулятор *право*. Серед *основних чинників, що вплинули на процес виникнення права* на етапі становлення державно організованого суспільства, вирізняють:

економічні – соціальні норми первісного ладу стали неспроможними забезпечувати стабільні економічні зв'язки та визначати основи економічної системи в умовах розвитку економічних відносин, спеціалізації праці, появи приватної власності, товарного виробництва і обігу тощо;

політичні – новий характер владних відносин, майнове і соціальне розшарування унеможлилювали підтримку порядку старими методами, посилювали конфлікти, які не могли бути вирішені за допомогою соціальних норм первісного ладу;

антропологічні – поступове формування автономного індивіда зі своїми потребами та інтересами, для задоволення яких людина обмежувала власну поведінку на користь суспільства та наділялась новими за змістом взаємними правами і обов'язками;

політичні – необхідність обмеження і пом'якшення протистояння окремих племен, які потребували постійного обміну і сусідських стосунків, захисту своїх інтересів мирним шляхом.

Етапи формування права, які відбивають загальні закономірності його виникнення, включають:

1) набуття соціальними звичаями правового характеру, що привело до виникнення *звичасвого права*;

2) формування на основі звичаєвого права *судових прецедентів* (наприклад, преторські рішення у Давньому Римі);

3) поступове поширення практики безпосереднього встановлення державою норм права, що привело до появи такого джерела права, як *нормативно-правові акти* (Закони Солона в Давній Греції, Закони XII таблиць у Римі та ін.).

===== 6. Держава: поняття та ознаки

Держава – це організація політичної влади, яка здійснює ефективний контроль за певною територією та населенням, підтримуючи правопорядок і володіючи прерогативою на застосування примусу.

Ознаки держави:

1. **Наявність певної території, над якою держава здійснює контроль.** Територія утворює природну основу для існування держави і визначається кордонами – юридично визнаними лініями, що відмежовують простір, в якому держави здійснюють свої територіальні повноваження.

2. **Наявність постійного населення (народу),** яке утворює фізичну основу для існування держави і складається з фізичних осіб, які відчують спільну ідентичність і пов'язані з державою взаємними правами та обов'язками (*громадянством*). Держава є єдиним уповноваженим представником всього народу.

3. **Наявність державної влади,** що здійснює ефективний контроль за територією та населенням через організовану систему органів влади (*державний апарат*), в якій на професійній основі працюють державні службовці. Здійснення такого контролю можливе лише за умови **суверенності державної влади**, що свідчить про її спроможність встановлювати та підтримувати автономний правопорядок, забезпечувати територіальне та персональне верховенство, а також про здатність діяти самостійно на міжнародній арені.

4. **Повноваження підтримувати правопорядок,** які передбачають обов'язок держави встановлювати універсальні обов'язкові правила (*національне право*), контролювати та забезпечувати їхне

дотримання (здійснюється завдяки *правоохоронній та судовій системі*), створювати умови для ефективного функціонування національної правової системи. Водночас держава сама зв'язана необхідністю дотримуватися принципів та норм права, здійснювати свою політику лише правовими засобами і у правових формах.

5. Наявність прерогативи на легальне застосування примусу, яка впливає із суверенності державної влади та розглядається як одна з обов'язкових передумов її ефективності. З цією метою у складі державного механізму створюються спеціальні мілітаризовані органи, інші органи забезпечення примусу. При цьому примусові заходи повинні застосовуватись виключно в межах права, на підставі й у порядку, встановлених законом. Здійснення примусу іншими суб'єктами за загальним правилом забороняється і допускається лише з дозволу і під контролем держави.

Держави зазвичай отримують *міжнародне правове визнання*. Проте у світі існують ті, що не мають міжнародного визнання (Північний Кіпр, Тайвань та ін.). Їхній правовий статус у відносинах з іншими державами (зовнішній суверенітет) є суттєво обмеженим або взагалі не визнається. Це тягне неможливість вступати в певні відносини та виконувати деякі функції, притаманні державі.

===== 7. Державна влада: поняття та ознаки

Владні відносини виникають у будь-яких соціальних групах – родині, трудовому колективі, громадській організації тощо. Влада є способом узгодити та організувати спільні дії багатьох людей. У найбільш загальному вигляді владу можна охарактеризувати як можливість проводити всередині певних суспільних відносин власну волю, навіть усупереч опору.

Державна влада – це форма політичної влади, яка здійснюється спеціальним апаратом і полягає в управлінні суспільними справами на всій території держави.

Ознаки державної влади:

1. *Джерелом державної влади є народ.* Доктрина народного суверенітету, яка визнається всіма демократичними державами, про-